

prof. dr hab. Andrzej Michałowski
Wydział Archeologii UAM
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań

Recenzja
dorobku naukowego w postępowaniu habilitacyjnym
doktor Eleny Kleniny

Pani dr Elena Klenina jest ukraińskim archeologiem zatrudnionym na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, zajmująca się problematyką archeologii klasycznej. Studia magisterskie ukończyła w roku 1994 broniąc na Wydziale Historycznym Państwowego Uniwersytetu w Symferopolu pracę magisterską pt. *Czerwonogliniane amfory II-III w. n.e. z badań w Cherosonezie (problem klasyfikacji)*, której promotorem był prof. dr hab. G. M. Burov. Jeszcze przed złożeniem egzaminu magisterskiego zatrudniona była jako pracownik naukowy w Narodowym Rezerwacie „Cherosonez Taurydzki” w Sewastopolu. W latach 2002-2011 sprawowała tam funkcje zastępcy dyrektora generalnego ds. naukowo-organizacyjnych. W roku 2005 uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie archeologii na podstawie dysertacji pt. *Stołowa i kuchenna ceramika III-VI wieku z Novae (Północna Bułgaria)*, której promotorem był prof. dr hab. Tadeusz Makiewicz. W latach 2007-2012 zatrudniona była równolegle jako docent nauk w Saratowskim Państwowym Uniwersytecie Nauk Społecznych i Ekonomicznych, Oddział w Sewastopolu. Od roku 2012 do roku 2016 kierowała Działem Badań Naukowych w Narodowym Rezerwacie „Cherosonez Taurydzki” w Sewastopolu. Od roku 2016 do dziś zatrudniona jest na stanowisku specjalisty naukowo-technicznego w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, zajmując się działaniami Międzynarodowej Interdyscyplinarnej Ekspedycji Archeologicznej UAM „Novae”, której od roku 2017 została kierownikiem.

Zainteresowania naukowe dr Eleny Kleniny, już od czasów jej studiów, wiązały się z badaniami antycznego miasta Cherosonez, gdzie kierowała pracami wykopaliskowymi w kwartale 45, a także jego wiejskiego zaplecza gospodarczego, czyli tzw. *chory*. Tej tematyce poświęcona jest większość z prac naukowych, wchodzących w dorobek piśmienniczy

Habilitationki. Także przedłożone do oceny osiągnięcie habilitacyjne, którym jest monografia zatytułowana *Cherosones taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archeological Data*, Poznań 2018, w pełni nawiązuje do problematyki, którą Badaczka ta zgłębiała w trakcie swojej kariery naukowej.

Praca dr Eleny Kleniny składa się z siedmiu rozdziałów (Chapter 1-7), poprzedzonych wstępem (Introduction) i zakończonych zwartym podsumowaniem (Conclusion). Całość pracy uzupełnia bibliografia (ss. 427-456). W ramach omawianego tomu zgromadzony został obszerny materiał ilustracyjny, stanowiący uzupełnienie rozdziałów 3-7, każdorazowo zamieszczany na ich końcu. Łącznie monografia zawiera 225 rycin (Chapter 3 – Fig. 1-15; Chapter 4 – Fig. 1-81; Chapter 5 – Fig. 1-41; Chapter 6 – Fig. 1-36), w skład których wchodzi mapy, plany, rysunki i zdjęcia, w znacznej swej części autorstwa dr Kleniny.

Chapter 1 **Historiography of the issue** stanowi syntetyczne omówienie historii badań nad problematyką gospodarczą starożytnego Rzymu i dyskusji panujących w literaturze omawiającej tą problematykę. Rozdział ten prezentuje także relacje ekonomiczne zachodzące w tym czasie w strefie Cherosonezu.

Chapter 2 **A historical overview** prezentuje źródła pisane, dotyczące Cherosonezu w okresie między I a III wiekiem naszej ery, w szczególnym odniesieniu do ukazania kontaktów tego ośrodka z Cesarstwem Rzymskim. Najważniejszymi przekazami dotyczącymi takowych relacji, są teksty pojawiające się w inskrypcjach. Z nich można czerpać najwięcej informacji odnoszących się do stosunków bilateralnych – tak politycznych – tu pojawia się w pracy kwestia rzymskiej obecności militarnej w przestrzeni miasta i jego chory, jak również – ekonomicznych. Te ostatnie Autorka stara się zaprezentować nieco przez pryzmat politycznych zależności Cherosonezu od Cesarstwa. Zwraca szczególnie uwagę na powiązania pochodzenia jednostek wojskowych z możliwymi kierunkami miejskiej wymiany handlowej. Osobną kwestią podnoszoną przez Autorkę, przy wyznaczaniu potencjalnych kierunków wymiany handlowej, staje się także aspekt rozpoznawanych w kontekście Cherosonezu numizmatów. Znajdowane tu emisje obcych monet, mogą bowiem wskazywać na ich obieg w przestrzeni kształtowania się ówczesnych rynków handlu dalekosiężnego.

Chapter 3 **Geographical conditions for economic development of Cherosonesus in the antiquity** stanowi zwięzłą charakterystykę geografii Cherosonezu, wskazując na uwarunkowania geologiczne, glebowe, przyrodnicze, wodne i klimatyczne tego ośrodka miejskiego. Wszystkie te aspekty lokalizacyjne odnoszone są do ich przydatności dla rozwoju ekonomicznego omawianego miasta, a tym samym ukazania kontekstu udziału środowiska naturalnego w uwarunkowaniach dynamiki jego rozwoju.

Chapter 4 **Building activitis as an evidence of the economic potential of Cherosonesus** stanowi jedną z istotniejszych części prezentowanej monografii. Opiera się on w dużej mierze o prezentację efektów własnych prac terenowych Habilitantki, które miały miejsce w kwartale 45. Rozdział przedstawia próbę uchwycenia potencjału ekonomicznego Cherosonesu przez pryzmat efektów aktywności budowlanej podejmowanej w tkance miejskiej. W pierwszej kolejności otrzymujemy nieco ogólnikową prezentację kierunków, w jakich przebiegał rozwój miasta. W dalszej części rozdziału Autorka omawia już szczegółowe elementy struktury urbanistycznej Cherosonesu, które tworzyły ślady portu i nabrzeży, infrastruktury miejskiej takiej jak ulice oraz sieć dystrybucji wody wraz z cysternami, place i rynki, magazyny (*horreum*), teatry, sanktuaria i świątynie, publiczne latryny, cytadela, budownictwo mieszkalne i w końcu cmentarze. Znaczący nacisk w opisie zabudowy kładzie Autorka na wskazanie znaczenia ekonomicznego poszczególnych partii struktur miejskich. Niewątpliwie takie aspekty najłatwiej wykazać jest dla portu i urządzeń z nim związanych, co też Habilitantka podnosi w poświęconej im części rozdziału. Także w kontekście zabudowy publicznej, jak chociażby prezentacja budynku teatru, Autorka wskazuje modernizację takowego obiektu, jako działanie związane z zaangażowaniem sił ludzkich i środków finansowych, nie pozostającej bez znaczenia na ekonomikę i przekładającego się na manifestację lojalności Rzymowi. Również omówienie strefy mieszkalnej dokonuje się w duchu przyjętych założeń monografii. Znajduje to miejsce we wskazaniu na powiązane z nią warsztaty rzemieślnicze. W kontekście podejmowanych interpretacji gospodarczych, Autorka zwraca uwagę także na dość znaczące w tej strefie miejskiej zagęszczenie ilości pitosów, co nie pozostaje bez znaczenia dla wykazania wielkości podejmowanej w mieście produkcji wina a tym samym potencjału handlowego tej dziedziny gospodarki. Reasumując rozdział 4 stanowi interesujące omówienie wiedzy o zabudowie miejskiej Cherosonezu. Charakterystyka poszczególnych kategorii budowlanych wnosi istotne informacje nie tylko dla samego omówienia aspektów ekonomicznych egzystencji tego ośrodka miejskiego, ale przede wszystkim dla ukazania różnorodności jego założeń architektonicznych, sposobu ich konstrukcji i lokalizacji w przestrzeni miejskiej. Stanowi to istotna wartość dodaną omawianej pozycji.

Chapter 5 **Agriculture** to prezentacja zaplecza rolniczego Cherosonezu a zatem ekonomiki jego chory. To również ważny rozdział z punktu widzenia ujęcia prezentowanego w książce zagadnienia. Wnosi on interesujące dane do poznania struktury antycznego rolnictwa w strefie pontyjskiej. Autorka bazuje w swym dowodzeniu przede wszystkim na danych archeologicznych, jednak również stara się odnieść do grupy nielicznych

zachowanych źródeł historycznych (głównie inskrypcji), którym poświęca pierwszy podrozdział tej części monografii. Omówienie gospodarki chory Cherosonezu poprzedza prezentacja jej planu katastracyjnego, świetnie zachowanego – dzięki czemu możliwe jest poznawanie struktur poszczególnych wchodzących w jej skład klerów, stanowiących przez wiele stuleci stabilną podstawę podziału gruntowego a obecnie systemu ewidencji polowej stosowanej w pracach archeologicznych. Przystępując do omawiania poszczególnych aspektów wykorzystania gospodarczego chory, dr Klenina prezentuje w pierwszej kolejności badane tam domy wiejskie (jak podkreśla odmienne konstrukcyjnie od tych znajdujących w mieście). Ujęte są one w przestrzeni stref, na które została podzielona chora oraz odpowiednich działek. W tej partii pracy przywołuje Autorka także swoje badania (w tym niepublikowane). Katalog domów staje się wejrzeniem w różnorodność struktur budownictwa wiejskiego cherosonezkiej chory. Daje jej to podstawy dla wskazania cech wspólnych, właściwych temu budownictwu, wywodzącemu się w większości z tradycji wzorców hellenistycznych. Kolejnym problemem poruszonym w rozdziale staje się system własności ziemskiej. Wskazuje, że typowy posiadacz ziemski w okolicy Cherosonezu miał w okresie rzymskim gospodarstwo wielkości ok. 25 hektarów. W większości też wiązały się one z produkcją winiarską. Temu też aspektowi gospodarczemu poświęca Habilitantka w większości swoje dalsze rozważania. Uzyskujemy na ich podstawie niezwykle szczegółowy obraz organizacji wytwórczości winiarskiej w strefie Cherosonezu i samego procesu produkcji wina. Habilitantka wskazuje iż ten nie zmienił się od czasów hellenistycznych, na co wskazują odkrycia archeologiczne śladów po produkcji winiarskiej. Ważnym jest odnoszenie przez autorkę informacji wynikających z badań wykopaliskowych do wzmianek zachowanych w rzymskich traktatach a poświęconych sztuce wytwarzania wina w Italii. W zakończeniu rozdziału wspomina Autorka, iż poza winogronami uprawiane były także jabłka, gruszki, figi, granaty, orzechy, migdały, arbuzy i melony oraz ogórki, które również mogły być elementem eksportu. Nie zajmuje się jednak szerzej tym aspektem wykorzystania ogrodnictwa. Autorka podnosi także w toku swej wypowiedzi również inne dziedziny aktywności wiejskiej ludności Cherosonezu, jakimi były uprawa zbóż. Niemniej wszystko wskazuje, iż większość ziem w tym momencie wykorzystywano dla rozwoju winnic, samo ziarno mogło być tym samym głównie importowane. Wśród zajęć ludności wiejskiej pewną rolę mogła odgrywać także hodowla zwierząt (koza, owca i świnia). Część zwierząt znajdujących się w konsumpcji, w szczególności bydło i drób (ale też kozy i owce), sprowadzano z zewnątrz. W ostatnim podrozdziale kreśli Autorka rys demograficzny

populacji Cherosonezu. Uznaje, iż zamieszkiwała go około 15000 społeczność, zaś bezpośrednio w rolnictwie zatrudnienie znajdowało ok. 30% z niej, to jest 3700-4700 osób.

Chapter 6 **Handicraft industry** prezentuje zajęcia rzemieślnicze populacji zamieszkującej Cherosonez. Główny nacisk położony został tutaj na wykonywanie wyrobów ceramicznych – tak jeśli idzie o ceramiczne materiały budowlane, jak również różnych form naczyń. W szczególności omawiane są tu amfory, zastawa stołowa oraz lokalne odmiany lampek oliwnych. Uzyskujemy również informacje na temat matryc i produkcji narzędzi. W kolejności Autorka prezentuje informacje odnoszące się do śladów po działalności kamieniarskiej. Wskazuje nieliczne pozostałości kamieniołomów obecnych w strefie ekonomicznej Cherosonezu i podaje przykłady obróbki pozyskanego w nich surowca. Nieco dziwnym jest włączenie w wykaz rzemiosł rybactwa, które raczej zaliczyć można by do aktywności pozyskiwania zasobów środowiska przyrodniczego, podobnie jak rolnictwo czy hodowla. Zapewne taka klasyfikacja wyniknęła z chęci prezentacji wytwórstwa sosów rybnych – jednego z ważniejszych produktów eksportowych Cherosonezu. Niemniej nawet takowa produkcja bardziej pasowałaby do wcześniejszego rozdziału 5, poświęconego wytwarzaniu i wymianie produktów żywnościowych, niż do omawiania rzeczywistej aktywności wytwórczej ówczesnych rzemiosł. Podobnie zresztą jak wspomniane jedynie przy okazji przetwórstwa rybnego solowarstwo, którym miała się prac ludność Cherosonezu, eksportując wręcz ową wytworzoną przez siebie sól w strefę stepu. Kolejne dziedziny, ponownie już rzeczywistych rzemiosł omawianych przez dr Kleninę, to metalurgia oraz obróbka drewna i kości. Informacje na ich temat czerpie Autorka z badań wykopaliskowych, w tym także strefy funeralnej.

Chapter 7 **Trade relationships** to kwintesencja poruszanych wcześniej w pracy zagadnień, zaprezentowanych na tle kontaktów handlowych Cherosonezu. Wprowadzenie do tej tematyki stanowi krótki podrozdział o samej organizacji handlu wewnętrznego, a w szczególności dalekosiężnego. Z kolei Autorka dokonuje omówienia poszczególnych kategorii towarów podlegających eksportowi bądź importowi. Rozważania o wymianie oparte zostają – co cenne – na własnych doświadczeniach badawcze Habilitantki. W znaczący sposób pokrywają się one jednak z rozważaniami zawartymi w rozdziale 6. Ciekawym aspektem wymiany dalekosiężnej jaki dokonuje społeczność Cherosonezu to przedstawiony w końcówce rozdziału 7 import marmuru, wydobywanego na wyspach Morza Egejskiego i w Jonii Małozjatyckiej.

Zaprezentowane w zakończeniu konkluzje wypływające z ustaleń toku pracy są niestety najsłabszą częścią prezentowanej rozprawy. Ich ogólnikowość nie wyczerpuje

potencjału, jaki tkwi w poprzedzających je rozdziałach. Należałoby się spodziewać szerszego potraktowania podjętych w nim aspektów i bardziej dogłębnej analizy zasugerowanych jedynie zjawisk.

Wieńcząca rozprawę bibliografia pokazuje dużą znajomość Autorki literatury przedmiotu – głównie jednak rosyjskojęzycznej. Nie dziwi to, w kontekście strefy w której prowadzone były badania i zaplecza, do którego Habilitantka przede wszystkim się odnosiła. Niemniej w partiach tekstu bardziej ogólnych, a zatem prezentujących pewne zjawiska na tle Imperium, dostrzegamy pewne zasadnicze braki literaturowe. Badaczka głównie odwołuje się w swych analogiach do strefy mezyjskiej, gdzie wraz z Andrzejem Biernackim prowadziła badania w Nove. Prace tegoż badacza (także wspólne z dr Kleniną) i jej własne autocytowania stanowią znaczną część bibliografii recenzowanej monografii. Wiąże się to niewątpliwie z faktem, iż *gros* z przytaczanych przez siebie w toku książki obserwacji zawartych było już wcześniej w jej wcześniejszych publikacjach źródłowych, w tym w corocznych sprawozdaniach z wykopalisk w Cherosonezie. Niemniej monografia *Cherosones taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archeological Data* zbierając owe fragmenty w całość, tworzy ich nową narrację i daje ostatecznie ciekawe ustalenia, budując zwarty obraz postawionego w tytule zagadnienia badawczego.

Praca zawiera niestety pewne niedociągnięcia wynikające w znacznej mierze z braku dokładnej korekty. Widać to w szczególności w uchybieniach, jakie cechuje cytowanie głównie literatury polskiej. Pewne niedociągnięcia techniczne widoczne są w prezentacji części z niezwykle bogatego materiału ilustrującego pracę.

Tu należy niewątpliwie podnieść, iż materiał ilustracyjny stanowi niezwykle ważny aspekt książki, w szczególności w zakresie zdjęć i rysunków autorstwa E. Kleniny, które wprowadzają w obieg naukowy nowy istotny materiał ikonograficzny.

Można tym samym stwierdzić, iż mimo pewnych uchybień i braków, monografia *Cherosones taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archeological Data* jest wartościową pracą naukową, o znaczącym potencjale źródłowym. Wynika ona z zainteresowań badawczych Habilitantki i jest silnie związana z jej dotychczasowym dorobkiem i zainteresowaniami naukowymi. Kwituje tym samym pewien niezwykle ważny wycinek jej aktywności badawczej, w szczególności terenowej, prowadzonej na obszarze Cherosonezu. Niewątpliwą zaletą osiągnięcia przedłożonego w ocenie na stopień, jest fakt, iż Habilitantka zna z autopsji to co opisuje. Drobne niedobory na poziomie interpretacji ogólnej zastępuje dobrze zaprezentowana warstwa materiałowa, która pozwala na poddanie jej ewentualnej falsyfikacji.

Reasumując: analizując dorobek naukowy dr Eleny Kleniny można stwierdzić, iż jest on bogaty. Opublikowała ona łącznie 54 prace naukowe, z czego 4 znajdują się w czasopiśmie z bazy Web of Science lub na liście ERIH+. Pozostałe to publikacje ogłoszone w monografiach lub czasopiśmie krajowych innych niż znajdujące się w bazach. Dr. Elena Klenina jest także redaktorem lub współredaktorem dalszych 7 publikacji naukowych. Jej indeks Hirscha według bazy Web of Science wynosi 2, zaś ilość zamieszczonych tamże cytowań to 7.

Jej bibliografie uzupełnia 5 publikacji o charakterze popularnonaukowym, w tym niezwykle cenny przewodnik *Cherosonez Taurydzki. Miasto i chora*, Sewastopol 2013, wydany we współautorstwie z Andrzejem Biernackim.

Ważnym aspektem aktywności naukowej dr Eleny Kleniny jest jej udział w konferencjach a zwłaszcza tych międzynarodowych. Brała ona aktywny udział z referatem łącznie w 29 takich spotkaniach.

Dr Klenina uczestniczyła jako główny wykonawca w czterech projektach badawczych, realizowanych ze środków Komitetu Badań Naukowych (2 projekty) i Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (2 projekty).

Za swoją działalność w ochronie i popularyzacji zabytków i dziedzictwa kulturowego oraz historycznego nagrodzona została w 2009 roku wyróżnieniem Wydziału Kultury i Turystyki Państwowej Administracji Miasta Sewastopol.

W trakcie swojej kariery uniwersyteckiej tak na Ukrainie, jak i w Polsce miała kontakt dydaktyczny ze studentami. W szczególności należy podkreślić jej wkład w organizację i prowadzenie praktyk terenowych w ramach podejmowanych przez nią badań.

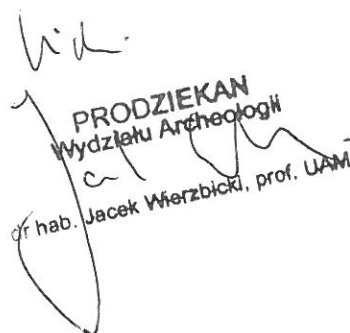
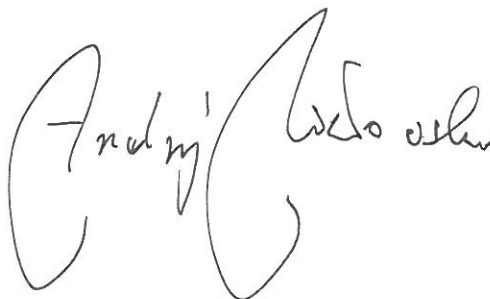
Dr Elena Klenina ma także osiągnięcia w działalności organizacyjnej. Długość czasu pełniła funkcje kierownicze w Narodowym Rezerwacie „Cherosonez Taurydzki” w Sewastopolu. Aktualnie jest także kierownikiem Międzynarodowej Interdyscyplinarnej Ekspedycji Archeologicznej UAM.

Dr Elena Klenina swoją działalnością badawczą udowodniła, iż jest w pełni ukształtowanym, samodzielnym badaczem o wyrobionej międzynarodowej pozycji. Konkludując niniejszą recenzję, należy podkreślić wszechstronność działalności Habilitantki na każdej płaszczyźnie – tak naukowej, jak i organizacyjnej czy choć w mniejszym zakresie ale także dydaktycznej. Moim zdaniem dr Elena Klenina zasługuje, by jej zaangażowanie badawcze znalazło ukoronowanie w przyznaniu stopnia doktora habilitowanego.

Powyżej przedstawiona argumentacja, po zapoznaniu się z dorobkiem badawczym Habilitantki a przede wszystkim ze zgłoszoną, jako osiągnięcie naukowe

monografią *Cherosones taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archeological Data*, pozwala mi na stwierdzenia, że osiągnięcia związane z aktywnością dr Eleny Kleniny w środowisku naukowym, łącznie z działaniami na niwach organizacyjnej i dydaktycznej, dają mi pewne podstawy dla postawienia wniosku o dopuszczenie doktor Eleny Kleniny do dalszych etapów postępowania w przewodzie habilitacyjnym.

Poznań, 17 października 2019 r.

PRODZIEKAN
Wydziału Archeologii
dr hab. Jacek Wierzbicki, prof. UAM